

INIGO BOCKEN

Denker voor Gods aangezicht

Titus Brandsma,
een intellectuele biografie

Boom

© 2024 Inigo Bocken, Titus Brandsma Instituut, Nijmegen & Boom Uitgevers, Amsterdam

Het Titus Brandsma Instituut is een onderzoekscentrum voor mystiek en spiritualiteit, opgericht door de Orde van de Broeders en de Zusters van Onze Lieve Vrouw van de Berg Karmel (Ordo Carmelitarum, O.Carm.) en de Katholieke Universiteit (nu Radboud Universiteit) in 1968. Het Titus Brandsma Instituut heeft deze biografie geïnitieerd als geschenk aan de Radboud Universiteit bij haar 100-jarig bestaan.

De biografie is tot stand gekomen door bijdragen van: Stichting Reinier Post; Zusters dominicanessen van Neerbosch; Ned. Prov. van de congregatie dochters OLV van het Heilig hart; Zusters goddelijke voorzienigheid; congregatie zusters Franciscanessen van Etten Leur; Ned. provincie Zusters Franciscanessen Heythuysen; Nederlandse regio kongregatie Zusters Onder de Bogen; Fraters van Utrecht; Sint Joseph stichting; Zusters St. Jozef; Zusters Franciscanessen.

De uitgave van het boek is mogelijk gemaakt door bijdragen van: Stichting Reinier Post; Kerkelijke Instelling Gerardusfonds; Adrianusstichting; Sormanifonds; Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven; Stichting Fonds ssn

Vormgeving omslag: Brigitte Slangen, Nijmegen

Vormgeving binnenwerk: Bas Reijnen, Nijmegen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Eerste druk: mei 2024

Tweede druk (paperback): oktober 2024

ISBN 978 90 2443 945 4 (hardcover)

ISBN 978 90 2446 982 6 (paperback)

NUR 321, 681

www.boom.nl

Inhoud

Inleiding	9
-----------	---

DEEL I

Jaren van jeugd en vorming

1	Friesland	17
2	De eerste reis: Megen	31
3	De Karmel van Boxmeer	37
4	Het voorbeeld van Baptista Mantuanus (Zenderen, Oss)	63
5	Sociaal-katholicisme (Rome)	75

DEEL II

Contemplatieve actie – de jaren in Oss (1909-1923)

6	De nieuwe berg Karmel in Oss	121
7	De filosoof van Oss	129
8	Rozen van de Karmel – devotiewetenschap of journalistiek?	143
9	Journalist onder de journalisten	149
10	De taal van Friesland	173
11	Mensen met een missie: eenheid in verscheidenheid	185
12	Schoonheid en devotie	201
13	Villa Josina – Ruimte van vorming	215

DEEL III

Eerste Nijmeegse jaren: wijsgerige verkenningen en mystieke vondsten

- 14 Een veelzijdige leeropdracht 233
- 15 Geschiedenis der wijsbegeerte en wijsbegeerte der geschiedenis: filosofie en contemplatie in Nederland 243
- 16 Het geheim van de overdracht. Onderwijs als contemplatie in actie 263
- 17 Geschiedenis van de (Nederlandse) mystiek 273
- 18 Natuurfilosofie – een ruimte van mogelijkheden 289
- 19 Natuurlijke godsleer en de taak van de filosofie 303
- 20 ‘Nieuwe tijden vragen nieuwe vormen’ – ‘Godsbegrip’, de dies-rede (1932) 313
- 21 De kunst van het verzamelen 347
- 22 Allerwegen nieuwe kloosters 359

DEEL IV

Mariale contemplatie en maatschappelijke onrust – Nijmegen 1932-1940

- 23 Rector in roerige tijden 377
- 24 Een mariale filosofie 387
- 25 Mystiek leven 401
- 26 Heiligenlevens: Titus Brandsma als hagiograaf 419
- 27 Gemeenschap van heiligen – kerk en liturgie in karmelitaans perspectief 433
- 28 Politiekatholicisme en het streven naar vrede 447
- 29 Titus Brandsma en het nationaalsocialisme 461

DEEL V
Ad Mariam per Jesum

30 In het oog van de storm - oorlogsjaren	497
31 De cel van Scheveningen	505
32 Een rozenkrans	517
33 De laatste reis	531

Nawoord/Epiloog	534
Dankwoord	536
Verantwoording	539
Noten	545
Bibliografie	603
Illustratieverantwoording	627
Register van personen	629

Inleiding

Het beeld van Titus Brandsma als geleerde is in de loop der jaren sterk op de achtergrond geraakt en zelfs nagenoeg vervangen door dat van de heldhaftige karmeliet die zich consequent verzette tegen het moorddadige nationaalsocialisme. Ook in de hagiografische beeldvorming bleef dit belangrijke aspect van Brandsma's leven onderbelicht. Maar een intellectueel was hij zeker, en niet alleen vanwege zijn jarenlange werk als academicus. Hij was vooral een publieke intellectueel, mede door zijn talloze interventies in de media en zijn inzet voor vele besturen van katholieke en Friese maatschappelijke organisaties. Hij was het bovendien door zijn inzet voor de inrichting van wetenschappelijke instituten (de Fryske Akademy en de bibliotheek van Oss) en opleidingen, waarvan een aantal echt van de grond gekomen is, al was het soms postuum.

Ook bij leven stonden zijn intellectuele werkzaamheden al in de schaduw van zijn intensieve maatschappelijke engagement. Brandsma's wellicht bekendste oud-student, Godfried Bomans, verwoordde diens optreden nog het scherpst:

Titus Brandsma was, zoals gewoonlijk heiligen zijn, een slecht nee-zegger. Zo was hij in de loop van zijn vriendelijk leven geestelijk adviseur van de ontelbare bonden en verenigingen, waaraan het roomse leven zo rijk is. Hij woonde de vergaderingen bij van katholieke wasbazen, banketbakkers, turners en van het roomse rioleringswezen, er voortdurend op bedacht hun belangen in het licht van de eeuwigheid te zien en was voortdurend de enige in de zaal die het gezellig samenzijn vanuit die verrassende gezichtshoek bezag.¹

Bomans droeg met observaties als deze wel bij aan het beeld van Titus

Brandsma dat toch al steeds vastere vormen aannam: de wetenschapper die er door de verbrokkeling van zijn activiteiten nooit toe is gekomen een belangrijke monografie te schrijven of nieuwe theoretisch-filosofische of -theologische perspectieven te openen. Het is niet uitgesloten dat Bomans zich daarin heeft laten leiden door de beschrijving door Brandsma's collega Ferdinand Sassen in *De Gelderlander*: Brandsma verwaarloosde zijn werk als hoogleraar en hield zich te weinig met wetenschap bezig.² Sassen was niet de enige die er zo over dacht. Ook Gerard Brom, in die tijd een bekende intellectueel, had zo zijn bedenkingen bij Brandsma's optreden.

Dit beeld ging een eigen leven leiden, en nog in 1992 schetste de Nijmeegse hoogleraar filosofie Cees Struyker Boudier het beeld van een middelmatige seminarieprofessor die weinig tot geen aandacht had voor de moderne filosofie, laat staan voor 'hedendaagse' ontwikkelingen die bijvoorbeeld in het werk van Martin Heidegger te vinden waren.³ Zelfs Falco Thuis, vele jaren de hogelijk gewaardeerde prior-generaal van de karmelorde en bekennend bewonderaar van Titus Brandsma, liet in een gesprek met biograaf Ton Crijnen optekenen dat Brandsma 'niet bepaald de grootste wijsgeer [was] die aan de Nijmeegse universiteit doceerde'.⁴

Het beeld van een door overmatig maatschappelijk engagement verbrokken, fragmentarisch intellectueel en wetenschappelijk oeuvre, dat die naam nauwelijks waard is, was echter niet alleen van nut voor de 'ontmythologisering' van de 'heilige' Titus Brandsma, maar ook voor die heiligerklaring (in brede, maatschappelijke zin) zelf. Dat hij zijn persoonlijke wetenschappelijke ambities opzijzette voor hogere maatschappelijke doeleinden, waarvoor hij uiteindelijk het leven zou laten, werd immers uitermate positief gewaardeerd.

Hoewel de geschiedenis vele voorbeelden van het tegendeel kent – om Thomas van Aquino, John Henry Newman of Edith Stein maar te noemen –, leek het erop dat de voorstelling van Titus Brandsma als een intellectueel niet paste bij het heiligenbeeld dat in de decennia na de oorlog was gegroeid, onder zowel katholieken als niet-katholieken. Natuurlijk is daarmee niet gezegd dat Titus Brandsma ook echt in het genoemde rijtje thuishoort, maar de geconstrueerde onverenigbaarheid van intellectueel leven en heiligenleven leek zowel bewonderaars als critici goed uit te komen.

Het is tegen deze achtergrond dat in deze biografie de intellectuele ontwikkeling op de voorgrond staat. Wat voor een denker was Titus Brandsma? Hoe keek hij zelf naar zijn koorddans op de grens van

theorie en praktijk? Hoe kan zijn optreden als geleerde en publieke intellectueel gesitueerd worden in de toenmalige culturele en religieuze context? Titus Brandsma was ongetwijfeld een kind van zijn tijd, maar hij heeft ook een heel eigen en soms eigenzinnige weg gevolgd. Intellectualiteit en reflectie speelden zijn hele leven een centrale rol. Zijn grote spirituele én intellectuele voorbeeld was daarbij de karmelitaanse mystica Teresa van Ávila die volgens Brandsma ‘het denken nooit losliet’. Hoe dit denken zijn wegen heeft begeleid, meanderend tussen vroomheid, politiek bewustzijn, heldhaftigheid, sociaal engagement en mystieke contemplatie, dat zal in de komende hoofdstukken aan de orde worden gesteld. Het karmelitaanse ideaal van een leven voor Gods aangezicht was voor Titus Brandsma altijd het richtpunt, welke onverwachte wendingen en onnavolgbare wentelingen zich in zijn leven ook voordeden. Hij was een karmelitaanse denker, die voortdurend op zoek was naar wat dit karmelitaanse denken precies inhield, maar tegelijkertijd liet zien dat het in de meest uiteenlopende contexten gevonden kan worden. Die onverwachte wendingen behoorden wellicht niet alleen tot Brandsma’s karakter, maar hadden ook iets te maken met zijn scherpe sensibiliteit voor de ongrijpbaarheid van het goddelijke, dat zich onttrekt aan iedere beschouwing, maar die, aldus de karmelitaans-christelijke traditie, uiteindelijk ook richting geeft.

De aanleiding om aan het schrijven van een intellectuele biografie te beginnen, lag verrassend genoeg in de lectuur van een wonderlijke, zij het niet-academische tekst uit 2017 van de essayist en journalist Huub Mous, met de titel ‘Katholicisme revisited’. Daarin legt hij een verband tussen Titus Brandsma en de schrijver Gerard Reve, die vele jaren op een steenworp afstand van Brandsma’s geboorteplaats Oegeklooster woonde. De tekst borduurt voort op een hoofdstuk uit een eerder boek van dezelfde auteur, *Modernisme in Lourdes. Gerard Reve en de secularisering*.⁵ Mous vindt een verrassende analogie tussen Reve en Brandsma in hun beider atypische katholieke modernisme, dat zich helaas nauwelijks heeft doorgezet. De intrigerende vragen die hij enigszins intuïtief opwerpt, hebben mijn zoektocht naar de intellectueel Titus Brandsma zonder onderbreking mede begeleid, al worden zeker niet al zijn conclusies bevestigd en bleken niet alle geopende perspectieven vruchtbaar. Maar Mous’ inzicht dat de katholieke vernieuwing, die haar veelzijdige (en soms dubbelzinnige) aanvang nam in het interbellum, door de tragische gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog abrupt is afgebroken en in de periode nadien slechts halfslachtig werd herbegonnen, bleef overeind.

Die halfslachtigheid heeft alles te maken met de meer dan incidentele verstrengeling van sommige vormen van katholiek corporatisme met de Italiaanse, fascistische variant van deze denkwijze.⁶ Iets waarvan Brandsma overigens gevrijwaard bleef.

Een belangrijk onderdeel van de analogie tussen Brandsma en Reve is de centrale rol van het mariale denken. Dit aspect hield zonder twijfel verband met Brandsma's karmelitaanse achtergrond en de denkwereld die hij zich tijdens zijn vorming eigen had gemaakt, en het zou in de loop van zijn leven steeds meer een systematische betekenis krijgen. In zijn nalatenschap bevinden zich meer dan 130 teksten over Maria. Ook Brandsma's belangrijkste tekst, de diesrede uit 1932, die de titel 'Godsbegrip' meekreeg, eindigt met een mariale wending. Hoewel Brandsma's stijl niet altijd vrij is van een 'zoete' devotionaliteit die ernstige intellectuelen op afstand houdt van mariologische reflecties, ontwaart hij in Maria een denkfiguur die contrasteert met vormen van beheersend denken waaraan de werkelijkheid wordt onderworpen en die de grote ideologische stromingen uit de twintigste eeuw sterk kleurden.

De karmelitaanse denkwereld was niet de enige ruimte waarin Titus Brandsma zich bewoog en waarin hij zich met het leven uiteenzette. Altijd was er de horizon van zijn geboorteland, Friesland, die op de een of andere manier met hem meebewoog. Belangrijk was ook de wereld van het katholieke sociale denken, waarmee hij al in zijn studiejaren in Rome vertrouwd raakte en dat in Oss vol tot ontplooiing kwam. En natuurlijk verhiel Brandsma zich tot de wereld van de universiteit, waarin hij zich misschien niet als een vis in het water bewoog, maar waar hij wel een eigen profiel toonde. Tot slot zette hij zich vol in voor de 'ontelbare bonden en verenigingen' waarover Bomans schrijft. En in al deze werelden keerden dezelfde denkpatronen terug: theorie in de praktijk en contemplatie in actie.

Mede daarom is het belangrijk om Brandsma van zo nabij mogelijk te volgen: hem aan het werk te zien in Oss, op de redactie van *De Stad* Oss, docerend aan studenten in Nijmegen, jongeren toesprekend in Friesland, onderhandelend met minister-president Ruijs de Beerenbrouck, zijn gehoor in de ban houdend in barak 3 in Kamp Amersfoort, om hem uiteindelijk in Dachau uit het zicht te verliezen. Uit al deze activiteiten spreekt een rusteloosheid en ongrijpbaarheid, die ook zijn intellectuele profiel kenmerkte. Collega en vriend Jac. van Ginneken noemde Titus Brandsma in zijn rouwrede in september 1942 niet toevallig de 'kwikzilveren' Brandsma. Kwikzilver heeft niet alleen als eigenschap

dat het de meest onverwachte bewegingen maakt, het zoekt in al die bewegingen ook telkens de diepte.

Het omgaan met de ongrijpbaarheid was voor Brandsma niet alleen een van de centrale thema's van zijn intellectuele zoektocht, diezelfde ongrijpbaarheid kenmerkte ook zijn eigen leven.